

УДК 355.014

Святуха І.А., Целуйко В.О.
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна**УРБАНИЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СТОЛИЧНИХ АГЛОМЕРАЦІЯХ КИРГИЗСТАНУ
ТА ТАДЖИКИСТАНУ В ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД ТА ЇХ ВПЛИВ НА
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ СФЕРУ**

Розглядаються урбанізаційні процеси в агломераціях Бішкеку та Душанбе у пострадянський період. Відзначається зростання населення цих агломерацій з суттєвою зміною етнічної структури їх населення протягом останніх двох десятиліть за рахунок заміщення „європейських” мешканців представниками титульної нації. Збільшення населення агломерацій відбувається не лише за рахунок їх центрів, а й за рахунок столичних пригородів, що призводить до значного збільшення забудованої місцевості та злиття Бішкеку та Душанбе з навколишніми населеними пунктами.

Ключові слова: урбанізація, етнічна структура суспільства, Киргизстан, Таджикистан.

Святуха І.А., Целуйко В.А.

**УРБАНИЗАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В СТОЛИЧНЫХ АГЛОМЕРАЦИЯХ
КИРГИЗСТАНА И ТАДЖИКИСТАНА В ПОСТСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД И ИХ
ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКУЮ СФЕРУ**

Рассматриваются урбанизационные процессы в агломерациях Бишкека и Душанбе в постсоветский период. Отмечается рост населения этих агломераций с существенным изменением этнической структуры их населения на протяжении последних двух десятилетий за счет замещения „европейских” жителей представителями титульной нации. Увеличение населения агломераций происходит не только за счет их центров, но и за счет столичных пригородов, что приводит к существенному увеличению застроенной местности и слиянию Бишкека и Душанбе с окрестными населенными пунктами.

Ключевые слова: урбанизация, этническая структура общества, Киргизстан, Таджикистан.

Sviatukha I. Tseluyko V.

**URBAN PROCESSES IN THE CAPITAL AGGLOMERATIONS OF
KYRGYZSTAN AND TADJIKISTAN DURING THE POST-SOVIET PERIOD AND
THEIR IMPACT ON A SOCIAL AND POLITICAL SECTOR**

Urban processes in the agglomerations of Bishkek and Dushanbe during the post-Soviet period are considered. Population growth of this agglomerations and considerable change in ethnic structures of their population during last two decades due to the substitution of „European” residents by the representatives of title nations are noted. The population growth of the agglomerations occurs not only owing to their centres, but also due to the capital suburbs that cause significant extension of built-up areas and merging of Bishkek and Dushanbe with surrounding communities.

Key words: urbanization, ethnic structure of society, Kyrgyzstan, Tajikistan.

„Арабська весна” на Близькому Сході, коли масові протести населення великих міст швидко вилилися у сутички з силами правопорядку та військовими, а у Лівії та Сирії трансформувалися у громадянську війну, викликають інтерес до різних аспектів цих подій – від соціально-політичних до військових. Також становить інтерес можливість екстраполяції близькосхідних сценаріїв на інші проблемні регіони в Світі. На погляд авторів, особливу цікавість у цьому контексті представляють дві країни пострадянської Середньої Азії: Киргизстан і Таджикистан, які виділяються низьким рівнем життя широких верств населення та відносно слабкими (наприклад, порівняно з Узбекистаном) державними органами влади. Громадянська війна в Таджикистані у 90-ті роки минулого століття, збройні сутички з антиурядовими формуваннями в останні кілька років, дві революції в Киргизстані (2005, 2010 рр.), узбецькі погроми в місті Ош (2010 р.) демонструють значний конфліктогенний потенціал цих пострадянських країн.

Дослідження соціально-політичних процесів у Киргизстані та Таджикистані та зовнішніх факторів, які впливають на стабільність у цих країнах, носить не лише локальний, а й глобальний характер у зв'язку з загрозами безпеці всієї Середньої Азії з боку деструктивних сил, які можуть використати території двох найслабших держав регіону. Для України актуальність таких досліджень обумовлена економічними та міграційними зв'язками з цими країнами та Середньою Азією в цілому, а також з тим впливом регіону на Російську Федерацію.

Характерною рисою сучасності стало переміщення різноманітних форм антиурядових дій (від протестних виступів до збройної боротьби) з сільської місцевості до міст. Сучасні міста з їх великою концентрацією населення, державних інститутів, матеріальних ресурсів, а головне зі сприятливою для опору місцевістю стають ареною протистояння між різними соціальними групами. Особливе значення мають столиці держав, які часто є великими містами. Так, найбільш важливі події „Арабської весни” відбувалися в Тунісі, Каїрі, Тріполі, Дамаску, а також в інших великих містах (наприклад, Алеппо та Бенгазі) [1, с. 244-246].

Така ж тенденція спостерігається і в пострадянських країнах Середньої Азії. Так громадянське протистояння в Душанбе в 1992р., а згодом і бойові дії за таджицьку столицю стали першим актом громадянської війни в Таджикистані в 90-х роках минулого століття, що призвів до її подальшої ескалації. Важливі для перебігу та результатів війни події відбувалися й навколо інших міст Таджикистану (Курган-Тюбе, Худжанд, Турсунзаде) [2, с. 65-66].

Основні події обох революцій в Киргизстані (2005 та 2010 рр.), а також узбецькі погроми (1990 та 2010 рр.) відбувалися переважно у двох найбільших містах країни: Бішкеці та Оші. Тому, на думку авторів, дослідження урбанізаційних процесів у нестабільних країнах Середньої Азії є досить актуальним у зв'язку з деструктивним потенціалом специфічних форм цих процесів. Тим більше, що сучасні міста стають ареною активних бойових дій у тому числі між урядовими та антиурядовими силами, наслідками яких стають значні жертви серед цивільного населення, активні міграційні та еміграційні процеси, руйнація житлового фонду, важливих економічних об'єктів. Тому дослідження урбанізаційних процесів у Таджикистані та Киргизстані дозволяють оцінити міста в цих країнах і як потенційне поле бою, тим більше що є приклади такої трансформації в недалекій історії цих країн. Але, Душанбе та навколишні населенні пункти початку 90-х років ХХ ст. та Душанбе початку 10-х років ХХІ ст. значно відрізняються як за структурою населення, у першу чергу етнічною, так і за розмірами. Масштаби цих змін не дозволяють механічно переносити досвід двадцятирічної давнини на сучасність і тим більше на близьке майбутнє.

У вітчизняній політичній науці, на жаль, не приділяється уваги урбанізаційним процесам у Середній Азії та їх можливим наслідкам для регіону та всього пострадянського простору, тому презентована робота має, на наш погляд, наукову новизну.

Предметом дослідження стали урбанізаційні процеси в агломераціях Бішкека та Душанбе з моменту розпаду СРСР до наших днів.

Мета дослідження: встановити масштаби, фактори та наслідки урбанізаційних

процесів у столичних агломераціях Киргизстану та Таджикистану.

Авторами були проаналізовані офіційні статистичні дані чисельності та етнічної

структури населення Бішкеку та Душанбе. Результати наведені в Таблицях 1 та 2:

Таблиця 1

Динаміка чисельності населення Бішкеку та Душанбе [3; 4 с. 2; 5, с. 39]

Кількість населення (всього)	Душанбе	Бішкек
1989 р., тис. осіб	594	620
2010 р. (Душанбе), 2012 р. (Бішкек), тис. осіб	724	870

Таблиця 2

Динаміка етнічної структури населення Бішкеку та Душанбе [5, с. 101; 6, с. 113;]

	1989 р.			Душанбе – 2010 р., Бішкек – 2012 р.		
	Титульна нація	Узбеки	„Європейці”	Титульна нація	Узбеки	„Європейці”
Душанбе, тис. осіб / відсоток від загальної чисельності	226,9/38,2	63/10,6	228,7/38,5*	648,8/89,6	48,7/6,7	19/2,6**
Бішкек, тис. осіб / відсоток від загальної чисельності	141,8/22,9	10,4/1,7	402,3/64,9***	606,9/69,8	12,3/1,4	187,8/21,6***

* Росіяни, українці, євреї

** Лише росіяни

*** Європейці: німці, євреї, білоруси, росіяни, українці.
(використаний показник – постійне населення)

Як бачимо з таблиць 1 і 2, столиці Таджикистану та сусіднього йому Киргизстану не оминув вплив урбанізації: за останні два десятиріччя кількість населення Душанбе збільшилася на 22%, а Бішкеку – на 40% порівняно з аналогічним показником 1989 р. Душанбе впродовж цього періоду помітно змінив своє обличчя, адже на момент перепису населення 1989 р. титульна нація (таджики) займала близько 38% в етнічній структурі міста, а вже під час перепису 2010 р. їх частка досягла відмітки майже в 90%. Загальна чисельність таджиків у Душанбе за цей період зросла на 422 тис. або у 2,86 рази и продовжує зростати. Тобто наразі можна стверджувати, що Душанбе поступово перетворюється на моноетнічне місто, а таке зростання кількості його мешканців відбувається значною мірою за

рахунок переселення представників титульної нації з сільської місцевості. Істотних трансформацій зазнала і кількість „європейців” у столиці Таджикистану. У 1989 р. росіяни, українці і євреї у сукупності склали 38,5% від загальної маси жителів Душанбе, однак, у 2010 р. українці та євреї майже зникли, перш за все, через їх еміграцію з Таджикистану. Що ж стосується росіян, то відповідно до перепису населення 2010 р. їхня частка в етнічній структурі Душанбе також помітно знизилася і становить менше 3%. Однією з причин такої масової еміграції „європейців” стала громадянська війна в Таджикистані наприкінці минулого століття. Фактично після еміграції цих категорій населення Душанбе йшло заміщення його таджиками з інших регіонів за рахунок зайняття залишеного „європейцями”

житлового фонду. В сучасних умовах ресурс по заміщенню населення столиці таджиками майже вичерпаний, тому можна очікувати прискореного зростання населення Душанбе та навколишніх населених пунктів і зростання площі забудованої місцевості.

Аналогічних змін зазнало і населення Бішкеку. Титульна нація (киргизи), частка якої у 1989 р. становила 23%, зараз охоплює майже 70% всіх мешканців міста. При цьому загальна чисельність представників титульної нації в столиці Киргизстану зросла більш ніж у чотири рази. Відсоток європейців, навпаки, зменшився від 65% у 1989 р. до 22% у 2012 р. Частка узбеків майже не змінилася у 2012 р. З іншого боку, менші за масштабами порівняно з Душанбе еміграційні процеси представників нетитульної нації сприяли прискоренню темпів збільшення чисельності населення Бішкеку, а також меншій моноетнічності порівняно з таджицькою столицею.

Процеси урбанізації у Середній Азії тісно пов'язані з розвитком міських, переважно моноцентричних, агломерацій, що пояснюється здатністю останніх полегшити навантаження населення на великі міста й забезпечити відносно пропорційний просторовий розвиток країни. Так, за допомогою Таблиці 3 можна прослідкувати за зростанням населення в агломерації Душанбе у період 1989-2010 рр. Кількість населення Душанбінської агломерації зросла за останні 2 десятиріччя (1989-2010 рр.) на 37%. Важливо відмітити, що зростання населення невеликих населених пунктів агломерації випереджало зростання населення Душанбе. Цьому сприяло два фактори: менший відсоток „європейців” серед населення агломерації зумовив менші обсяги емірації населення, а штучне обмеження зростання площі Душанбе призводило до прискореного заселення навколишніх сіл та містечок у тому числі за рахунок забудови сільськогосподарських земель. В останні роки найбільш динамічно зростає населення району Рудакі, що охоплює околиці таджицької столиці. Так, з 2010 до 2013р. його населення зросло на 8% у порівнянні з 5,6% зростанням населення Душанбе, 6,3% у Гіссарському районі та 6,1% у Вахдатському районі разом з м. Вахдат [7, с. 23-25].

Столиця Таджикистану у 2010 р. нараховувала 724 тис. мешканців, тобто на 22% більше відповідного показника 1989 р. Наразі в Душанбе проживає майже половина міського населення країни. Проте, не дивлячись на позитивний показник темпу урбанізації, після здобуття Таджикистаном незалежності з його столиці (втім, як і з інших міст, де функціонували індустріальні об'єкти) почали масово емігрувати іноземці, у тому числі – російськомовні кваліфіковані спеціалісти. Завдяки високим показникам природного приросту населення кількість мешканців столиці зростала, хоча й меншими темпами, ніж за останнє десятиріччя існування СРСР. Одночасно з еміграцією іноземців Душанбе переживав іміграцію мешканців таджицьких сіл, які переселялися до столиці в пошуках безпеки. Однак з початком ХХІ століття мотиви їх переїзду змінилися: тепер вони керувалися виключно соціально-економічними міркуваннями. Найбільшими економічно активними центрами Таджикистану є Душанбе і Худжанд, тому не дивно, що сільське населення країни шукає „кращої долі” саме у вищеназваних центрах однойменних агломерацій. Першою проблемою, з якою зіштовхуються переселенці, є житлова. Якщо на початку 1990-х рр. селяни могли заселити квартири, покинуті емігрантами, то зараз їм залишається задовольнитися самостійно побудованим житлом, що зумовлено обмеженими фінансовими ресурсами переселенців для придбання квартир у столичних багатопверхівках. Побудовані власними силами індивідуальні будинки у 2008р. склали майже 87% випуску нового житлового будівництва у Таджикистані [8, с. 31]. Крім того, додатковим викликом для переселенців у столиці є комунальна проблема: лише 495 з 8500 багатоквартирних будинків Душанбе отримують тепло постачання. А про комунальні послуги, якими користуються мешканці індивідуального житла, годі й згадувати: вони відсутні.

Загалом, за 20 років незалежності Таджикистан зіткнувся з проблемою дезурбанізації: частка міського населення зменшилася на 9%, що пов'язано з деіндустріалізацією та еміграцією за кордон через безробіття, деградацію соціальної та транспортної інфраструктури і відсутність необхідних комунальних послуг. Тим не менш,

населення столиці та Душанбінської агломерації суттєво збільшилося (див. табл. 3).

Таблиця 3

Душанбінська агломерація [3; 4, с. 5]

Райони	Кількість населення, тис. чол.		2010 р. у відсотках до 1989 р.
	1989 р.	2010 р.	–
Гіссарський	220*	244+96*	159
Рудакі	266	394	148
Вахдат	145	240	166
м. Вахдат	46	40	87
м. Душанбе	594	724	122
Всього (без урахування кількості мешканців м. Душанбе)	677*	918 (1014*)	136 (150*)
Всього (з урахуванням кількості мешканців м. Душанбе)	1271*	1642 (1738*)	129 (137*)

* Оскільки у 1989 р. до складу Гіссарського району входила територія сучасного Шахрінавського району, то кількість населення останнього необхідно враховувати для визначення динаміки зростання населення. Тому у дужках (2010 р.) кількість населення агломерації Душанбе включає аналогічний показник Шахрінавського району, хоча наразі згідно з адміністративно-територіальним поділом Таджикистану Гіссарський район не включає Шахрінавський.

Урбанізація у Киргизстані часів СРСР була прямим наслідком індустріалізації країни. На початок 1990 р. майже 40% населення Киргизстану проживало у містах, сьогодні відповідний показник дорівнює 33,9%. За 20 років кількість міського населення зросла лише на 221 тис. людей. Як і сусідній Таджикистан, Киргизстан відчув значний відтік населення після 1991 р., коли новостворену незалежну державу охопила численна еміграція за кордон. На початку нового століття урбанізаційні процеси активізувалися, проте, навіть зараз частка міського населення становить лише третину населення Киргизстану. Близько 60% мешканців міст проживають у двох населених пунктах – Бішкеці і Оші. Порівнюючи урбанізаційні процеси двох країн, варто зауважити, що Киргизстан також зіштовхнувся з дезурбанізацією, як і Таджикистан. Але її масштаби тут значно менші. Причини цього процесу подібні до тих, що викликали дезурбанізацію в Таджикистані, а також додатково включають скорочення долі промисловості у структурі ВВП країни й зростання

аграрного сектору. До того ж, для двох країн характерні ознаки „хибної” урбанізації, коли відбувається збільшення кількості населення у великих містах (особливо, у столицях) без відповідного економічного та інфраструктурного підґрунтя. Проблемою житлової сфери сучасного Киргизстану є стихійне і неконтрольоване зростання міст і будівництво неформальних поселень навколо великих населених пунктів, так званий „саманний пояс Бішкеку”. Великі міста страждають від перенаселення, а пропозиція житла не відповідає масштабам попиту на нього. Саме тому територія навколо міст, в тому числі навколо столиці, щільно забудована індивідуальними будинками. Їх відсоток від загального обсягу будівництва Киргизстану становив 87% [9], що є абсолютно еквівалентним аналогічному показнику Таджикистану. Важливо відмітити, що на відміну від агломерації Душанбе, населення Бішкеку зростає швидше за населення всієї агломерації. Це значною мірою зумовлено розширенням кордонів міста на самозабудовані квартали.

Бішкекська агломерація [3; 5, с. 57]

Райони	Кількість населення, тис. чол.		2012 р. у % до 1989 р.
	1989 р.	2012 р.	–
Аламудунський	117	154	132
Исик-Атинський і Кантський	128	135*	105,5
Сокулукський	132	163	123
м. Бішкек	620	874,4**	141**
Всього (без урахування кількості мешканців м. Бішкека)	377	452	120
Всього (з урахуванням кількості мешканців м. Бішкека)	992	1326,4**	134**

*Кантський район з містом Кант входять з 1998р. до складу Исик-Атинського району

**Сукупна кількість мешканців Бішкека разом із жителями сіл, що адміністративно підпорядковуються столиці

Отже, спільною проблемою двох республік є процес дезурбанізації міст, пов'язаний із деіндустріалізацією, недоліками функціонування комунальної сфери та занепадом інфраструктури. Проте разом із сповільненням темпів зростання населення місто є притулком для переселенців з сільської місцевості, котрі вбачають в ньому шанс на праце-влаштування й підвищення якості життя. Саме тому Душанбе і Бішкек вже потонули у розмаїтті індивідуальних будинків, що створює нову серйозну проблему для місцевої влади, оскільки процес заселення є у більшості випадків стихійним і не супроводжується офіційним узгодженням будівництва нового об'єкту з відповідними державними органами, а також відповідним інфраструктурним забезпеченням.

З наведеного вище можна дійти таких висновків. На тлі загальної дезурбанізації Киргизстану та Таджикистану в пост-радянський період населення столиць цих держав продовжувало збільшуватися не зважаючи на еміграції з Бішкеку та Душанбе не титульного „європейського” населення.

У Душанбе „європейське” населення було заміщене титульним, тому гострота проблеми будівництва нового житла не була такою значною, як в Бішкеку, де еміграція „європейців” була значно повільнішою за збільшення чисельності титульної нації. Наслідком цього стало більш активне використання самозахоп-

лення землі навколо киргизької столиці прибулим населенням для будівництва власних будинків.

Разом із зростанням чисельності населення столиць зростали й їх агломерації, при цьому чисельність населення навколо Душанбе зростала більш швидкими темпами, ніж у столиці. Зростання столичних агломерацій призвело до утворення значних за розмірами забудованих територій, з доволі низьким рівнем розвитку інфраструктури, малим рівнем забезпечення населення житловою площею. Така ситуація сприяє погіршенню умов життя населення агломерацій і може виступити одним із факторів соціально-політичної нестабільності в розглянутих країнах.

У свою чергу зростання забудованої площі як за рахунок розширення столиці (що характерно насамперед для Бішкеку), так і злиття або наближення до столиць кордонів сусідніх населених пунктів, а також збільшення щільності забудови призводить до суттєвої трансформації досліджуваної зони як потенційного поля бою антиурядових сил. Приклад громадянських війн у Лівії та Сирії наочно демонструє, що такі умови представляють значні труднощі для бойових дій навіть для набагато більш потужних державних військових формувань, ніж збройні формування Таджикистану та Киргизстану. Тому можна передбачити, що у разі масштабного збройного заворушення

урядові сили не зможуть втримати контроль над столичними агломераціями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Целуйко В. Гражданская война в Ливии / В. Целуйко // Чужие войны; под ред. Р.Н. Пухова. – М.: Центр анализа стратегий и технологий, 2012. – С. 243-270.
2. Целуйко В. Гражданская война в Таджикистане в 1992-1998 годах / В. Целуйко // Экспорт вооружений. – 2011. – № 5. С. 62-70.
3. Всесоюзная перепись населения 1989 г. Численность городского населения союзных республик, их территориальных единиц, городских поселений и городских районов по полу [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng89_reg2.php
4. О предварительных итогах переписи населения и жилого фонда 2010 года. – Сообщение Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – 2010. – 6 с.
5. Демографический ежегодник Кыргызской Республики 2007-2011 гг. – Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. – 2012. – 319 с.
6. Перепись населения и жилищного фонда Республики Таджикистан 2010 года / Национальный состав, владение языками и гражданство населения Республики Таджикистан, том 3. – Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – 2010. – 537 с.
7. Численность населения Таджикистана на 1 января 2013 года. – Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – 2013. – 50 с.
8. Национальные обзоры жилищного сектора. Таджикистан. – Европейская экономическая комиссия Организации Объединенных Наций. – 2011. – 82 с.
9. Национальные обзоры жилищного сектора. Кыргызстан. – Европейская экономическая комиссия Организации Объединенных Наций. – 2010. – 96 с.